

М.В. Каплінська

Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра реставрації та реконструкції архітектурних комплексів

ДОВГІ РИНКИ В ІСТОРИЧНИХ МІСТАХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ

© Каплінська М.В., 2013

Висвітлено деякі принципи розпізнавання долокаційних ринкових площ, так званих довгих ринків у планувальній структурі історичних міст; виявлено залишки довгих ринків у ряді міст Східної Галичини.

Ключові слова: довгі ринки, історичні міста, долокаційний планувальний уклад, виявлення, залишки, Східна Галичина.

Some guidelines for spotting the prelocative so called long-shaped market squares from the midst of historical urban structure are elucidated; the remnants of long-shaped market squares are found in several towns of Eastern Galychyna.

Key words: long-shaped market squares, historic towns, prelocative planning structure, identification, remnants, Eastern Galychyna.

Постановка проблеми

Терміни “ринок”, “ринкова площа” в урбаністиці ми пов’язуємо, зазвичай, із центральною площею міста, розпланованого на засадах магдебурзького права з таким обов’язковим атрибутом, як ратуша – будинок магістрату, з регулярним плануванням та парцелюванням приринкових кварталів тощо, тобто, з певною просторовою організацією міського ядра, яка відповідала соціально-економічним стосункам самоврядного міста XIV–XVIII ст. Ринкові площі незмінно були виразниками міського духу і міської свободи. Проте, вони не постали з нічого, Ринок рідко і дуже умовно можна розглядати як однорідний, одночасовий, одностилевий об’єкт (напр., Броди, Жовква), а, зазвичай, це структура інтегральна, яка охоплює всі віхи початків, поступів або ж руйнувань міста. Ми неминуче мусимо не просто враховувати існування давніших укладів, а ставитись до їхніх матеріальних залишків у містах Галичини як до надзвичайно цінної складової сучасних містобудівних систем.

Тож ідентифікація, дослідження та збереження таких найдавніших містобудівних утворень, як довгі долокаційні ринки є одним із найважливіших завдань містобудівної реставрації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сміливо можна сказати, що період X–XII ст. до якого науковці зараховують формування міст у Західній Україні, а також XIII ст. до поширення магдебурзького права є найменш вивченим в українській урбаністиці. Долокаційна містобудівна історія для більшості міст Галичини залишається білою плямою, найчастіше вказується дата першої згадки про поселення і то, як звертає увагу Г. Петришин [1], не завжди правильно усталена, та факт заселення вибраної території з часів кам’яного віку. Домагдебурзьке містобудування в Галичині залишається предметом наукових розвідок щодо окремих міст. З цього погляду цікавими є праці М. Бевза, у яких він пропонує методику аналізу міських розпланувально-просторових систем на прикладах міст Белза і Бережан. Ця методика дає можливість ідентифікувати різночасові розпланувальні елементи, зокрема і довгі руські ринки [2, 3]. Серед українських дослідників, які піднімали питання ідентифікації довгих ринків у містах Галичини, слід згадати О. Бойко, Р. Могитича, В. Петрика, О. Рибчинського, М. Рожка, В. Слободяна, В. Чорновуса.

Грунтовне вивчення давніх містобудівних укладів, зокрема довгих міських ринків, можна знайти в працях іноземних науковців, наприклад: Е. Грушки [4], Тібора Зальчіка [5], Пола Нідермаєра [6].

Мета статті

В історичних містах Східної Галичини виявити та проаналізувати залишки долокаційних довгих ринків.

Виклад основного матеріалу

У планувальному укладі багатьох галицьких міст можна виявити залишки містобудівних елементів, сформованих ще на руському праві у часи давніші, принаймні, ніж середина XIV ст., коли в Галичині почало поширюватись право магдебурзьке, при чому, не лише в тих містах, які ми традиційно пов'язуємо із княжою добою, але і в містах, які ми звикли асоціювати, перш за все, з добою Ренесансу чи Бароко (напр., Бережани, Бучач). До таких об'єктів належать передусім центральні майдани, які в літературі називають по-різному: руськими торговицями, торжиськами, руськими ринками, вічевими площами. Вони мали, переважно, великі розміри та видовжену в плані форму, тому для позначення ще долокаційних ринків міст вживають термін "довгі ринки". У випадку з міськими ринками, прикметник "довгий" часто вказує на їхнє давнє утворення, як, наприклад, Длугі Тарг (Długi Targ) у Гданську – одна з найстаріших у Європі ринкових площ. Взагалі, в утворенні руського міста з довгим ринком чи внаслідок розвитку торгово-ремісничого посаду, чи на осі торгового шляху, можна провести паралель із розвитком західно- та центральноєвропейських міст. Таких міст можна назвати багато, наприклад: Грац в Австрії; Девайзис, Доркінг в Англії; Алдеа де Рей в Іспанії; Волув, Глухолази, Грубешув, Каліш, Любачув, Немодлін, Собутка, Сулехув, Сьрода Сльонська у Польщі; Бардейов, Кошице, Міхаловце, Нова Весь Спішська, Пряшов, Сабінов, Собота Спішська, Спіш у Словаччині; М'єркуря-Чук, Чинку в Румунії; Мюльдорф, Хільдешейм у Німеччині; Шарошпатак в Угорщині; Літомишль, Телч у Чехії. Вважають, що можна виділити чотири типи планувальних рішень долокаційних ринків, переважно, видовженої форми [7]: прямокутний; трикутний; веретеноподібний; нерегулярний.

Щоб порівняти, Т. Зальчік для всіх середньовічних міст Словаччини, не розрізняючи їх за ознаками долокаційні/локаційні чи еволюційні/новозакладені, подає таку типологію [8]:

- міста з правильними ринками або з ознаками правильності (до цієї групи деякі автори відносять і міста з т. зв. лінзоподібними* ринками);
- міста з лінзоподібними ринками;
- міста з неправильними ринками.

Справді, певне місто рідко можна зарахувати до однієї з груп еволюційних систем чи новозакладених. Послідовне нашарування різночасових і різнотипних планувальних систем можна, по-перше, простежити в сучасному організмі одного і того самого міста. Крім того, оскільки урбанізаційні процеси інертні, то різні системи, еволюційно сформовані і новозакладені разом з усією палітрою планувальних типів були репрезентовані паралельно в мережі поселень упродовж певного періоду в одному часовому проміжку. Тому, у випадку із довгими долокаційними ринками можна припустити, що прямокутна форма плану, природна для магдебурзьких і пізніших міст, була властива в долокаційних містах як вже пізніша видозміна веретеноподібного ринку під впливом загальної тенденції перебудови міст на регулярний зразок. Можливо, що і виникнення трикутної форми плану руського ринку спричинив розвиток більш розгалуженої системи шляхів. Взагалі, якщо говорити про регулярний уклад у долокаційних містах, то, ймовірно, що первісною могла бути саме веретеноподібна форма. Цей тип ринків спеціально окремо висвітлюється в усіх працях, предметом яких є середньовічне містобудування. Виникнення такої форми пояснюють як найпростіше, спонтанне, органічне розширення житлової вулиці (ulicovky), зумовлене зростанням кількості мешканців та їхніх господарських потреб (розвиток ремісництва та торгівлі) [9].

Першим маркером, через який треба звернути увагу на наявність залишків долокаційного планувального укладу міста, є дата першої згадки про нього. Це має бути дата раніша, ніж початок XIV ст. або, принаймні, раніша, ніж дата локації на магдебурзькому праві. Офіційно усталена дата

* В оригіналі *žožovkovité námestie*, інакше кажучи, веретеноподібні ринкові площі. Цьому самому терміну відповідають *spindle-shaped market squares* англійською; *spindelförmigen Marktplatz* німецькою; *rynki wrzecionowaty* польською мовами.

першої згадки сама по собі ще не означає існування поселення як міста ні за адміністративним статусом, ні за способом організації, але рання дата згадки дає змогу порушувати питання долокаційної містобудівної історії поселення. Щодо ряду міст Галичини, так званих міст літописних, таких сумнівів не виникає: напр., Галич, Дрогобич, Жидачів, Коломия, Львів, Перемишль, Самбір, Тербовля, які згадуються саме як міста в “Списку городів руських дальніх і ближніх”, складеному ще в другій половині XIV ст. Загалом, за даними науковців, станом на середину XIII ст. у Руському воєводстві було 205 міст, у Белзькому – 52, у Волинському – 178 міст [10].

Наступним кроком у виявленні довгих ринків є аналіз планів міст. Очевидно, що за умов, коли найдавніші картографічні джерела датуються кінцем XVIII ст., а об’єкт дослідження XII–XIII ст., то здійснювати такий ретроспективний аналіз непросто, щоб найменше відхилення від розпланувальних моделей міста різних періодів у ході реалізації не трактувати як наявність давніших систем. Міста могли зазнавати докорінних перебудов у часі локації та пізніших регуляцій, і ключем до виявлення первісного розпланування є окремі релікти, збережені в їхній структурі. Це може бути одна споруда, як, наприклад, готичний двір у Золочеві, один збережений квартал (напр., північний приринковий квартал у Городку) чи одна частина вулиці.

Дуже важливим для локалізації давнього посаду і визначення плану ринку є виявлення позабрамних рогачок – розходження шляхів у різних напрямках перед в’їздом у місто. Коли місто розросталось, такі рогачки часто входили у його планувальну структуру без змін, оскільки незмінними залишались звичні шляхи. Позабрамні рогачки досить виразно прочитуються у планувальному укладі багатьох міст, напр., Белзі, Бережанах, Глинянах, Жидачеві. Такі елементи вуличної мережі простежуємо в Золочеві, Мостиськах, хоча локалізація довгих ринків у цих містах є ще предметом майбутніх досліджень. Цікава ситуація з долокаційною позабрамною рогачкою склалася в м. Бучачі – на цьому місці на поч. XVI ст. було закладено нову, локовану ринкову площу зі знаменитою бароковою ратушею авторства Б. Меретина [11]. Планувальний уклад старого ринку також добре зберігся до наших днів. Цей випадок можна зарахувати до окремого типу локації ринкової площі на новому місці.

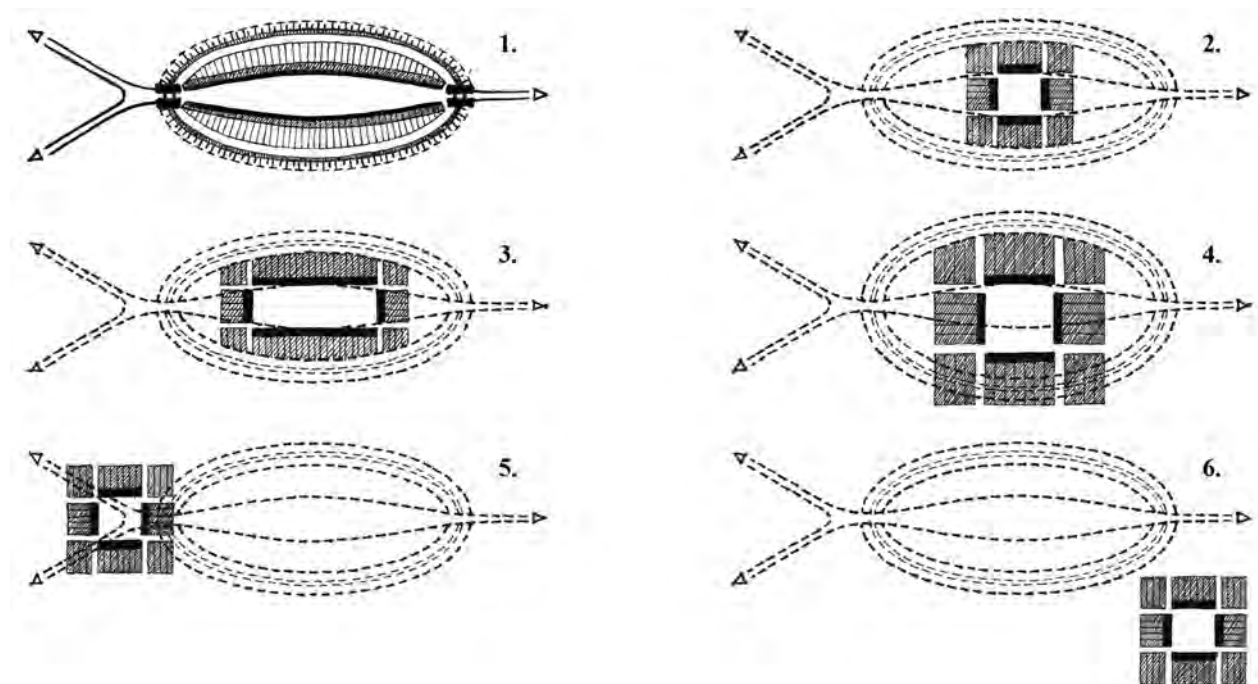

Рис. 1. Моделі реалізації локованих ринкових площ на місці долокаційних поселень:

- 1 – схема посаду з довгим веретеноподібним ринком, оточеного оборонним валом та парканом з двома брамами;
- 2 – розпланування квадратної ринкової площі в межах старого довгого ринку;
- 3 – розпланування прямокутної ринкової площі в межах старого довгого ринку;
- 4 – розпланування регулярної ринкової площі з прив’язкою і збереженням однієї зі сторін старого довгого ринку;
- 5 – розпланування регулярної ринкової площі на місці позабрамної рогачки;
- 6 – розпланування регулярної ринкової площі на новому місці

Коротко зазначимо про поняття локації міста. Крім того, що локаційний процес став поворотним моментом у європейській історії загалом, знаючи те, як саме відбувалася локація кожного конкретного міста, ми можемо ймовірніше ідентифікувати довгі ринки. Сам термін має кілька смислових відтінків. Б. Зентара, аналізуючи походження цього терміна, виокремлює три окремі його значення. По-перше, закладення нового поселення; по-друге, перебудова вже існуючого поселення; а по-третє, на відміну від двох попередніх позицій, спрямованих на закладення, розпланування і замешкання поселення, локація була актом правовим, надавала імунітет і свободи суб'єктам привілею [12].

У поселеннях, які були перебудовані задля локації міста на магдебурзькому праві, можна шукати довгі ринки. Така реконструкція могла відбуватись у кілька способів. Нову площу розпланували за схемою шахівниці на місці старого довгого ринку, забудовуючи старий майдан кварталами настільки регулярними в плані, наскільки це було можливо, – так, отримували ринковий майдан, наближений за формою до квадрата: Белз, Бережани (рис. 2). В іншому випадку – найчастіше це веретеноподібні ринки, які лежали саме на осі торгового шляху – видовжену форму ринку коригували до регулярного прямокутного плану: Глиняни, Комарно, Скала Подільська, Судова Вишня, Старий Самбір (рис. 3, 4).

Інший спосіб локації – т. зв. перенесення міста, яке можна пояснити тим, що власнику вигідніше було закласти місто на незаселеній або малозаселеній території, щоб уникнути майнових претензій інших феодалів; або ж розташування і рельєф старого ринку не задовільняло новітніх вимог. Так локоване місто поставало поза межами або на периферії міста долокаційного [13]. Часто в таких випадках до назви попереднього міста додавали прикметник “Старий”. До міст із перенесеними ринками можна зарахувати Бучач, Жидачів, Львів.

Одним із міст, у якому, за однією з версій могла бути перенесена локована ринкова площа, є Белз. Таку гіпотезу висунули О. Бойко та В. Слободян [14]. На їхню думку, та ринкова площа, яка існує і зараз, була сформована після 1509 р., після того, як король Сигізмунд повторно надав місту привілеї у 1508 р. До того часу, на період першої локації (1377–1509) функціонував старий довгий ринок, який автори локалізують у північній частині міста (рис. 2). Іншу версію пропонує М. Бевз. По-перше, вже самі межі оборонних укріплень міста він визначає інші, подібні до правильного овалу форми – в О. Бойко та В. Слободяна південна межа міста перебігає північніше; по-друге, функціонування старого ринку він датує XII–XIV століттями; та, по-третє, локалізує домагдебурзьку торговицю в районі наступного локованого ринку [15]. Як вказує М. Бевз, “звертає на себе увагу те, що дві довгі міські вулиці орієнтації схід–захід, які утворюють ринкову площу, на заході сходяться у місці перед колишньою брамою, а на сході розбігаються на північ та південь” [16]. Він припускає, що стара торгова площа “знаходилася в центрі посаду, а її форма окреслювалася згаданими вулицями” [17]. Ймовірно, що в обох версіях є певна рація. У Белзі могло бути два долокаційні ринки. Невеликий видовжений ринок на півночі в низині міг бути первісним торгом міста. Пізніше місто було перенесене дещо південніше. Спричинити це могла зміна статусу у 1170 р. Белз вже стає столицею однойменного князівства, або ж просто зручніше було організувати відведення води з пагорба. І вже цей другий долокаційний ринок був перебудований після надання магдебурзького права у 1377 р.

Порівняння долокаційних ринкових майданів деяких історичних міст Східної Галичини за площею

Назва історичного міста		Площа долокаційного ринкового майдану			Схематичні плани майданів
		м ²	га	моргів	
Белз	I долокаційний період	9270	0,93	1,66	
	II долокаційний період	34794	3,48	6,21	
Бережани		28975	2,89	5,18	
Бучач		16470	1,65	2,94	
Галич		12927	1,29	2,31	
Глиняни		15827	1,58	2,83	
Жидачів		26183	2,62	4,68	
Комарно		27663	2,77	4,94	
Скала Подільська		13093	1,31	2,34	
Старий Самбір		13426	1,34	2,40	
Судова Вишня		15814	1,58	2,82	
Ходорів		25244	2,52	4,51	

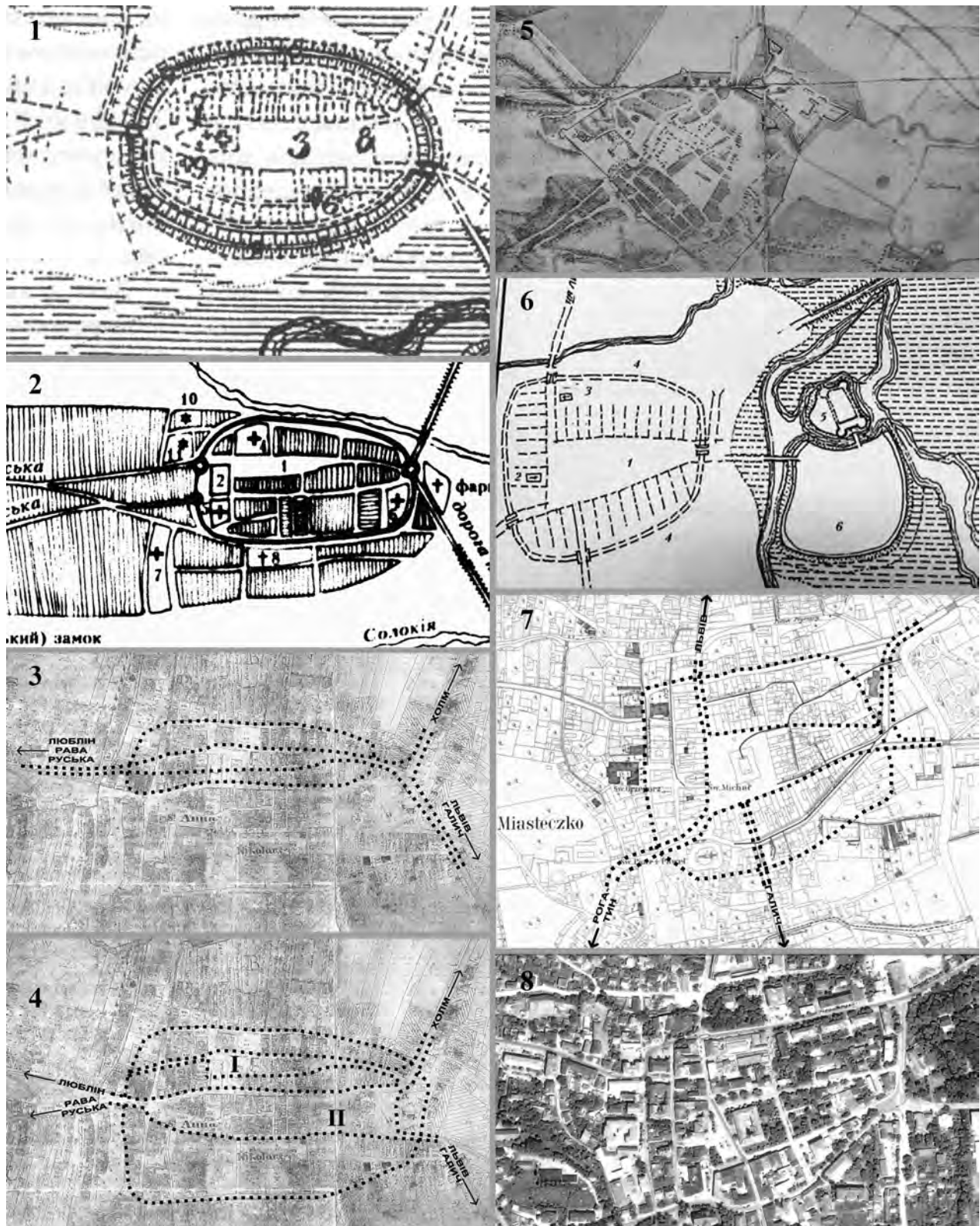

Рис. 2. Виявлення довгих ринків у Белзі та Бережанах: 1 – реконструкція планувального укладу Белза на сер. XIV ст. за М. Бевзом [18]; 2 – реконструкція планувальної структури Белза у 1377–1509 рр. за О. Бойко та В. Слободяном [19]; 3 – трасування довгого ринку першого долокаційного періоду на кадастровій карті Белза 1854 р.; 4 – трасування довгого ринку другого долокаційного періоду на кадастровій карті Белза 1854 р.; 5 – Бережани на карті капітана де Пірша 1756 р.; 6 – реконструкція урбаністичного укладу Бережан XIV ст. за М. Бевзом [20]; 7 – трасування залишків долокаційного урбаністичного укладу Бережан на кадастровій карті 1846 р.; 8 – м. Бережани на супутниковому знімку maps.google

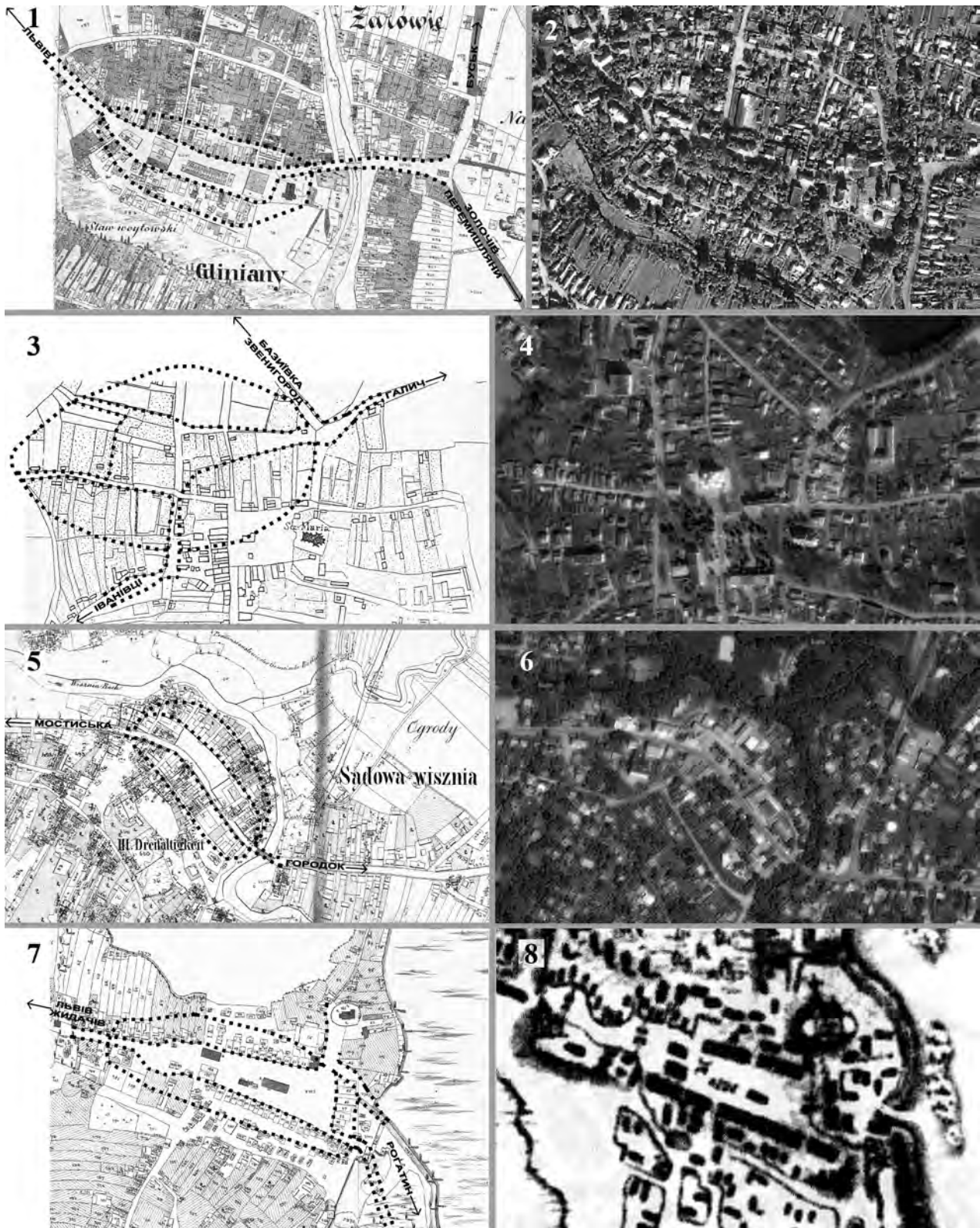

Рис. 3. Виявлення довгих ринків: 1 – трасування залишків долокаційного урбаністичного укладу Глинян на кадастровій карті 1845 р.; 2 – м. Глиняни на супутниковому знімку *maps.google*; 3 – трасування залишків долокаційного урбаністичного укладу Жидачева на кадастровій карті 1890 р.; 4 – м. Жидачів на супутниковому знімку *maps.google*; 5 – трасування долокаційного урбаністичного укладу Судової Вишні на кадастровій карті 1878 р.; 6 – м. Судова Вишня на супутниковому знімку *maps.google*; 7 – трасування залишків долокаційного урбаністичного укладу Ходорова на кадастровій карті 1846 р.; 8 – м. Ходорів на карті *Міта* [21]

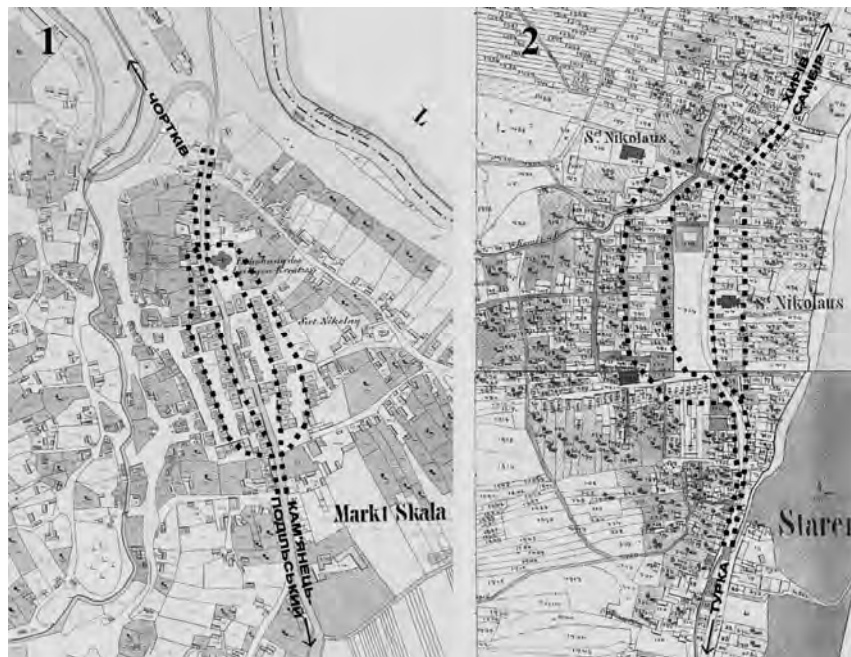

Рис. 4. Виявлення долокаційних довгих ринків:
 1 – трасування залишків довгого ринку Скали Подільської на кадастровій карті 1862 р.;
 2 – трасування залишків довгого ринку Старого Самбора

На практиці неможливо навести кілька простих принципів, за якими будуть виявлені в історичних містах долокаційні ринкові площі. Такий аналіз щодо кожного міста завжди розлогий, довготривалий і містить усі можливі доступні матеріали. Наведемо деякі основні позиції, які, на нашу думку, сукупно допомагають розпізнати довгі домагдебурзькі ринки в планувальній структурі міста:

- відомості про факт, спосіб та місце локації міста дають можливість виділити етапи його територіального і розпланувального розвитку і виявити місце розташування первісного поселення;
- для виявлення довгих ринків важливим є вивчення території, особливостей рельєфу міста, а також розташування міста в системі розселення;
- уклад ринкової площі навіть сьогодні має виразні ознаки долокаційного розпланування з наступними регуляціями (Галич, Глиняни, Комарно, Ходорів);
- ринкова площа міста регулярна, але простежується, що вона пристосована до попереднього планувального укладу;
- у середмісті простежується специфічна вулична сітка, яка тяжіє до утворення видовженого ядра-майдану, переважно, веретеноподібної чи трикутної форми, причому, його орієнтація корелюється з вбіганням вулиць, а також з орієнтацією абрисів самого середмістя;
- довгий руський ринок не можна розглядати окремо від оборонних укріплень та в'їзних брам руського міста, тому потрібно звертати увагу на збереженість їхніх залишків; особливу увагу потрібно надати розташуванню збережених в укладі міста позабрамних рогачок та локалізації втрачених;
- для коректної ідентифікації довгих ринків важливе значення має трасування історичних шляхів та втрачених ділянок вуличної мережі;
- історичні відомості про існування сакральних чи оборонних об'єктів дають можливість зараховувати містобудівні елементи до певного періоду;
- підтвердження чи спростування версій щодо локалізації довгих ринків потрібно шукати в матеріалах археологічних досліджень.

Характерним для довгих руських площ є їхні колосальні, порівняно із наступними локованими площами, розміри в плані. Мабуть, пов'язано це з тим, що торгові зв'язки у період зародження давньоруських міст стрімко розвивалися, і торги були вирішальними в розвитку міст, тому потрібно було забезпечити місце для якнайбільшої кількості купців і товарів.

Забудова довгих ринків, як і загалом забудова ранньосередньовічних міст була майже тільки дерев'яною, зрубною. Відомі застосування комбінованих схем в окремих об'єктах давньоруських міст, як камінь і дерево, фахверк з цегляним чи глиняним заповненням, та, оскільки, мешканцями посаду були ремісники та рільники, то такі випадки скоріше виняткові. Як вказують дослідники, будинки були "головним чином одноповерховими, хоча існували дво- та триповерхові споруди, переважно заможних городян" [22]. Як можна простежити на кадастрових картах, традиція дерев'яного будівництва в містах Галичини зберігалась аж до кінця XIX ст. Значна частина забудови ринкових площ, наприклад, у Глинянах, Скалі Подільській, Старому Самборі у середині XIX ст. залишається дерев'яною, дерев'яна майже вся забудова ринкової площі в Ходорові, а на ринку в Жидачеві мурованим був один лише костел Успіння Діви Марії. Вулиці і площі в давніх містах нерідко були вимощені дерев'яними колодами. Рештки таких доріг були знайдені у Львові, Белзі [23].

Забудова міст того періоду втрачена. Дотепер проведені археологічні дослідження галицьких міст княжої доби виявляли переважно залишки фундаментів та перших ярусів будинків.

Висновки

Отже, довгу ринкову площу можна вважати специфічним міським простором, який виник разом із зародженням ранньосередньовічного європейського міста, в цьому разі, давньоруського. Довгі ринки, які ще називають вічевими площами, руськими торговицями, руськими ринками тощо, дійшли до наших днів у вигляді збережених фрагментів планувального укладу міста або ж пізніших видозмінених ринкових площ. Такі залишки ми можемо побачити в Белзі, Бережанах, Бучачі, Галичі, Глинянах, Жидачеві, Звенигороді, Комарно, Скалі Подільській, Старому Самборі, Судовій Вишні, Теревовлі, Ходорові, Хирові. Їхню наукову та історичну цінність важко перебільшити. Довгі ринки в історичних містах Східної Галичини зараз перебувають під загрозою, потребують локалізації, досліджень та охорони.

1. Петришин Г. Характерні риси формування панорами міст західної України // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". – Львів, 2011. – № 716. – С. 217. 2. Бевз М. Містобудівельна історія Белза XI – XX ст. // Галицька брама. – Львів, 2005. – № 7 – 9. – С. 7–14. 3. Бевз М. Причинки до ранньосередньовічної історії Бережанського замку // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2006. – № 1–2. – С. 46–51. 4. Грушка Э. Развитие градостроительства / пер. со словац. – Братислава: Изд-во Словацкой академии наук, 1963. – 295 с. 5. Zalčík T. Urbanizmus stredovekého mesta na Slovensku. – Bratislava: Pallas, 1973. – 116 s. 6. Paul Niedermaier. Städtebau im Mittelalter: Siebenbürgen, Banat und Kreischgebiet (1242–1347). – Köln, 2002. – 296 p. 7. Бевз М. Методичні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст: Автореф. дис. ... д-ра арх. – Харків, 2004. – С. 18. 8. Zalčík T. Urbanizmus stredovekého mesta na Slovensku ... – S. 24. 9. Там само. – S. 24. 10. Войтович Л. Міста та міська обрядовість [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>. 11. Бевз М. Історичні міста Галичини: проблеми вивчення і збереження // Записки Наукового Товариства імені Шеченка. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів: НТШ, 2001. – Т. CCXLI. – С. 107. 12. Zientara V. Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej / pod red. A. Gieysztor, T. Rożanowskiego. – Warszawa – Poznań – Toruń, 1976. – S. 78–79. 13. Там само. 14. Бойко О., Слободян В. Розвиток та формування урбаністичної структури Белза на основі картографічних та архівних досліджень // Белз і Белзька земля – Белз, 2006. – С. 140–166. 15. Бевз М. Містобудівельна історія Белза XI–XX ст. ... – С. 8. 16. Бевз М. Методика ідентифікації та верифікації різночасових елементів розпланувально-просторової системи історичного міста ... – С. 353. 17. Там само. 18. Бевз М. Містобудівельна історія Белза XI – XX ст. ... – С. 8. 19. Бойко О., Слободян В. Розвиток та формування урбаністичної структури Белза ... – С. 140–166. 20. Бевз М. Причинки до ранньосередньовічної історії Бережанського замку ... – С. 46–51. 21. Петришин Г. П. "Карта Ф. фон Міта" (1779–1782) як джерело до містознавства Галичини. – Львів, 2006. – С. 253. 22. Асеев Ю., Харламов В. Архітектура: дерев'яна і кам'яна [Електронний ресурс] / [Александрович В. С, Балущок В. Г., Боянівська М. Б. та ін.] // Історія Української культури. – Т. 1. – К., 2001. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>. 23. Там само.